

استقبال قبله در زیارت از منظر علمای شیعه و سنی

حافظ نجفی*

چکیده

زیارت آدابی دارد که رعایت آنها در فزونی آثار و ارزش زیارت بسیار مؤثر است. این آداب به صورت‌های مختلف در منابع شیعه و سنی ذکر شده است. یکی از این آداب، استقبال قبله هنگام زیارت است که به دلیل روایات متفاوت و بلکه متضاد در زمینه نفی و اثبات آن موجب بحث‌های بسیاری در میان علمای فریقین شده است؛ چرا که بر پایه روایاتی زائر باید هنگام زیارت رو به سوی قبله کند؛ در حالی که طبق برخی دیگر از روایات، استقبال قبله مرسوم یکی از آداب زیارت دانسته شده است. در این مقاله، که با روش توصیفی نگارش یافته، با استفاده از روایات و دیدگاه علمای شیعه و سنی، این بحث نقد و بررسی، و روشن شده است که در زیارت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه اطهار عَلَيْهِمُ السَّلَام استقبال قبله مرسوم است و رجحان دارد؛ اما در زیارت غیر معصومان از خاندان عصمت، (مثل فاطمه بنت اسد و فاطمه معصومه عَلَيْهِمَا السَّلَام) و همچنین زیارت قبور مؤمنان و صالحان بهتر است هنگام زیارت رو به سوی قبله کرد.

کلیدواژگان: استقبال قبله، استقبال مرسوم، زیارت، علمای شیعه، علمای سنی.

*. عضو گروه اخلاق و اسرار پژوهشکده حج و زیارت.

زیارت، همانند بسیاری از اعمال دینی، دستورالعمل‌هایی دارد که در منابع حدیثی و مناسک بر آنها تأکید شده است (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۷۶؛ مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۸، ص ۱۴۸؛ سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۴، ص ۲۱۲-۲۱۰). این دستورالعمل‌ها، که در اصطلاح به آنها «آداب الزیاره» می‌گویند، (مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۷، ص ۱۲۴) بسیار متنوع‌اند و تاکنون آثار متعددی مانند *ادب الزائر* (علامه امینی) و *ادب و آداب زائر* (حسین انصاریان)، *آداب سفر و زیارت عتبات عالیات* (سیدعلی قاضی عسکر)، *ادعیه و آداب الحرمین* (مرکز تحقیقات حج) و... در این زمینه نوشته شده است. یکی از این آداب رو کردن به سوی قبله است. با توجه به نقل‌های متفاوت در این زمینه گاهی رو کردن به سوی قبله ادب زیارت شمرده شده (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۶۶؛ کلینی، ۱۴۸۹ق، ج ۴، ص ۵۵۱؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ص ۲۸۹-۲۹۰) و گاهی ایستادن رو به سوی قبر مزور مستحب دانسته شده است: در زیارت معصومین علیهم‌السلام مستحب است پشت به قبله و رو به سوی قبر نماید و زیارت بخواند (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۷؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۱۰۰؛ کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۴۷۳-۴۷۴). در بیان هر کدام از این دستورالعمل‌ها به روایات استناد شده است. بنابراین ضرورت دارد برای تنقیح محل بحث و روشن شدن دیدگاه صائب در این زمینه روایات مزبور و آرای اندیشمندان شیعه و سنی را بررسی کنیم. مقاله پیش رو را با همین هدف نوشته‌ایم و سعی کرده‌ایم با محوریت روایات و بررسی دیدگاه علمای فریقین به این سؤال پاسخ دهیم: کدام یک از این جهت‌گیری‌ها (استقبال قبله یا رو کردن به سوی قبر مزور) ادب زیارت محسوب می‌شود؟

دیدگاه علمای امامیه در استقبال قبله هنگام زیارت

در زمینه استقبال قبله یا قبر مزور هنگام زیارت، شاهد دو طیف روایات هستیم؛ به همین جهت دیدگاه علما نیز به دو دسته متمایز تقسیم می‌شود:

دسته اول: روایات استقبال قبله

از جمله روایاتی که می‌توان به عنوان سند قاطع برای دیدگاه اول (استقبال قبله هنگام زیارت) مطرح کرد روایت معاویه بن عمار است. امام صادق علیه السلام در این روایت دستور می‌دهد زائر رسول خدا صلی الله علیه و آله هنگام ورود به مدینه یا قبل از ورود به آن غسل کند و هنگام زیارت قبر مطهر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله کنار استوانه رو به سوی قبله به گونه‌ای بایستد که شانه راست او به سوی منبر، و شانه چپ وی به سوی قبر مطهر پیامبر صلی الله علیه و آله باشد و زیارتنامه‌ای را که متنش در این روایت آمده است بخواند. در این روایت تأکید شده است: در حالی که زائر همچنان رو به سوی قبله دارد در پایان زیارت دستانش را به سوی آسمان بلند کند و با اشاره به آیه ۶۴ سوره نساء حاجتش را از خداوند بخواهد و بگوید: «اللهم إنک قلت و قولک الحق وانی أتیت نبيک مستغفراً تائباً من ذنوبی...»؛ «پروردگارا، تو گفتی و سخن تو حق است که فرمودی: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا﴾؛ «و اگر این مخالفان هنگامی که به خود ستم می‌کردند (و فرمان‌های خدا را زیر پا می‌گذازند) به نزد تو می‌آمدند و از خدا طلب آمرزش می‌کردند و پیامبر هم برای آنها استغفار می‌کرد خدا را توبه پذیر و مهربان می‌یافتند...». و من به سوی نبی تو - محمد صلی الله علیه و آله - آمده‌ام؛ در حالی که از گناهانم پشیمانم. ای رسول خدا، من به واسطه تو به سوی پروردگار روی آورده‌ام تا گناهانم را ببخشد». سمهودی در *وفاء الوفا* (ج ۴، ص ۲۱۰ تا ۲۱۵) نیز مشابه این مطلب را نقل کرده است. (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۶۶؛ کلینی، ۱۴۸۹ق، ج ۴، ص ۵۵۱؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۶، باب ۳؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ص ۱۵-۱۶).

در یک روایت مرفوعه نیز امام صادق علیه السلام شیوه زیارت امام حسین علیه السلام را از راه دور این گونه مطرح کرده است: زائر پس از غسل و پوشیدن لباس پاکیزه در یک بلندی و یا بیابان، رو به سوی قبله نماید و زیارتنامه‌ای را که متن آن در این روایت آمده بخواند. آن‌گاه زائر بعد از زیارت امام حسین علیه السلام، اندکی به سمت چپ، که همان سمت پایین پای امام حسین علیه السلام است و قبر علی بن حسین علیه السلام در آنجا قرار دارد، حرکت کند و سلام دهد. (ابن قولویه،

۱۳۵۶ق، ص ۲۸۹ - ۲۹۰؛ مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۸، ص ۳۶۹-۳۸۹).

«و استقبال القبلة بوجهك بعد ما تبين أن القبر هناك، يقول الله تبارك و تعالی فأینما تولوا فثم وجه الله...»^۱. مجلسی در توضیح این قسمت از روایت یادشده درباره معنای استقبال قبله و ضرورت و عدم ضرورت آن چند وجه بیان کرده است:

اول، دستور به استقبال قبله متوجه کسی باشد که بتواند هم‌زمان قبر و قبله را روبه‌روی خود قرار دهد.

دوم، اگر دانست قبر مزور کدام سمت قرار دارد، استقبال قبر لازم است، اگرچه موافق جهت قبله نباشد. دلیلش هم استشهاد به آیه شریفه «فأینما تولوا فثم وجه الله» است؛ چراکه نسبت خداوند به همه مکان‌ها یکسان است و استقبال قبر برای زائر به منزله استقبال قبله است؛ زیرا آن مزور (امام حسین علیه السلام) وجه الله است؛ یعنی او همان جهتی است که مردم باید در این حال به او روی آورند. دلیل این توجیه این است که امام صادق علیه السلام دستور می‌دهد بعد از زیارت امام حسین اندکی به سوی یسار، یعنی به سوی قبر علی بن حسین برگردد؛ چون قبر علی بن حسین در سمت چپ کسی می‌باشد که هم‌زمان به سوی قبر و قبله قرار می‌گیرد. سوم، منظور از قبله همان جهت‌گیری به سمت قبر باشد و مجازاً به آن قبله اطلاق شده باشد.

چهارم، زائر در هر صورت لازم است به سوی قبله قرار بگیرد و منظور از تصور قبر امام در آن جهت و استشهاد به آیه هم به این معناست که ائمه علیهم السلام همان وجه الله هستند و نسبتشان به همه مکان‌ها یکسان است؛ زیرا علم و نور ائمه به همه جا احاطه دارد. مجلسی بعد از نقل این وجوه گوید: اظهر همان وجه اول (لزوم استقبال به سوی قبر امام) است؛ چنان‌که شیخ طوسی و دیگران نیز چنین

۱. پس از آنکه برای تو روشن شد قبر در آن سمت است، رو به سوی قبله نما؛ زیرا خداوند می‌فرماید: «به هر طرف رو بگردانید خداوند آنجاست».

دانسته و حکم کرده‌اند به لزوم استقبال قبر در هر حال و این موافق با اخبار دیگر نیز می‌باشد که درباره زیارت از راه دور وارد شد است (مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۸، ص ۳۶۸ - ۳۶۹).

در روایات مربوط به زیارت امیرالمؤمنین علی علیه السلام شاهد دو نوع روایت و دو دستور متضادیم. در روایتی که امام صادق علیه السلام چگونگی زیارت علی علیه السلام را به محمد بن مسلم ثقفی آموخت و خودش هم در هفدهم ربیع الاول (روز میلاد رسول خدا صلی الله علیه و آله) آن را به جا آورد، آمده است: بعد از غسل زیارت و... وقتی به باب السلام رسیدی رو به قبله باش و سی بار تکبیر بگو و سپس بگو: «السلام علی رسول الله...» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۰۶؛ سید بن طاووس، ۱۳۶۷ش، ج ۲، ص ۶۰۹؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۹۰).

در روایات دیگری دستور به استقبال قبر مطهر علی علیه السلام داده شده است که در بیان دسته دوم روایات خواهد آمد.

همچنین در روایتی آمده است که هنگام زیارت یکی از منسوبان به خاندان پیامبر امر به استقبال قبله شده است؛ مانند روایت ناحیه مقدسه که در آن به استقبال قبله هنگام زیارت حضرت علی بن حسین علیه السلام توصیه شده است (مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۸، ص ۲۷۹)؛ اما روایت ناحیه مقدسه چنین است که در جواب سؤال از کیفیت زیارت امام حسین علیه السلام و سایر شهدا از ناحیه مقدسه آمد: «بسم الله الرحمن الرحیم...؛ هر گاه خواستی شهدا را زیارت کنی طرف پای امام حسین، که قبر علی بن حسین در آنجا واقع شده است، رو به سوی قبله بایست و به علی اشاره کن و بگو: «السلام علیک یا اول قتیل من نسل خیر سلیل...» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۴۸۶ - ۴۸۷؛ مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۸، ص ۲۶۹).

امام رضا علیه السلام به سعد اشعری فرمود: هر کس فاطمه معصومه را در قم از روی معرفت به حق ایشان زیارت نماید بهشت برای اوست. سپس فرمود: هنگامی که به نزدیک قبر رسیدی رو به سوی قبله بایست و ۳۴ مرتبه الله اکبر و ۳۳ مرتبه الحمد لله و ۳۳ مرتبه سبحان الله بگو و با خضوع و خشوع و حضور قلب این زیارت را بخوان (مجلسی، ۱۴۲۳ق، ص ۵۴۷).

دسته دوم: روایات استقبال مزور

روایاتی که می‌توان برای دیدگاه دوم (استقبال قبر مزور) دلیل و شاهد آورد متعدد است: در روایتی مربوط به زیارت امیرالمؤمنین علی علیه السلام در شب ۲۷ رجب (شب عید مبعث) در شیوه زیارت ایشان آمده است: وقتی داخل حرم حضرت علی علیه السلام شدی رو به سوی ضریح مطهر بایست؛ در حالی که قبله را پشت سر خود قرار داده‌ای، بعد از گفتن صد تکبیر بگو: «السلام علیک یا وارث آدم خلیفة الله السلام علیک یا وارث...» (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۱۰۰؛ کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۴۷۳-۴۷۴)؛ اما بعد از خواندن زیارتنامه رو به سوی قبله نما و دستان خود را بگشا و بگو: اللهم صل علی محمد و آل محمد و أبلغ عنا الوصی الخلیفة... (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۱۱۳).

شهید اول علیه السلام در کتاب دروس نیز درباره یکی از آداب زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله گفته است: زائر هنگام زیارت رو به سوی مزور و پشت به قبله نماید (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲ ص ۱۹). مؤلف *انوار الساطعه* گفته است: «این سخن در زیارت امام علیه السلام درست، و اما در غیر امام دستور بالعکس است؛ چنان‌که محدث قمی علیه السلام بیان کرده است» (کربلایی، بی تا، ج ۱، ص ۳۷۲).

کفعمی در مصباح آورده است: در زیارت غدیریه علی علیه السلام بعد از اذن دخول، در حالی که رو به سوی قبر مزور داری و قبله را پشت خود قرار داده‌ای، این گونه زیارت بخوان: السلام علی رسول الله السلام علی امین الله علی وحیه و عزائم أمره... (کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۴۷۶).

در زیارت ائمه بقیع علیهم السلام نیز استقبال به سوی قبر ائمه علیهم السلام ادب زیارت دانسته شده است: به نزدیک قبور مطهر ائمه علیهم السلام برو و رو به سوی قبرها و پشت به قبله نما و بگو: السلام علیکم أئمة الهدی، السلام علیکم أهل التقوی... (بصری بحرانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۰۹). همچنین در زیارت قبر فاطمه بنت اسد رو به سوی قبر بایست و بگو: السلام علی نبی الله، السلام علی رسول الله... (بصری بحرانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۱۶؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۸۲ش، ص ۳۰۶).

از این دو دسته روایت به دست می‌آید که هر جا روایت خاصی در استقبال قبله یا قبر مزور وجود دارد باید طبق همان عمل شود؛ اما جایی که روایت خاصی در استقبال و عدم آن نباشد اختیار با خود زائر است.

دیدگاه علمای اهل سنت در استقبال قبله

سمهودی در *وفاء الوفا* (ج ۴، ص ۲۱۰) و علامه امینی در بیان آداب زیارت با عنوان «ادب الزائر عند الجمهور» در شماره ۲۰ این آداب درباره آداب زیارت پیامبر خدا ﷺ گویند: «زائر با یاری جستن از خداوند متعال و رعایت ادب کامل در این جایگاه بزرگ متوجه قبر شریف نبوی باشد و در کمال خضوع و خشوع صورت رسول خدا ﷺ را در نظر خود مجسم نموده و خود را در محضر آن بزرگوار ببیند و بداند که پیامبر خدا ﷺ در ظاهر و باطن حضور وی را می‌داند و به حالات او آگاه است و سلام و درودهای او به رسول خدا ﷺ می‌رسد. آن‌گاه در حالی که پشت به قبله دارد، آن حضرت را زیارت نماید».

علامه امینی سپس اقوال علمای بزرگ اهل سنت را شاهد این دست‌ورعمل آورده است: ابن حجر گفته است: پشت به قبله و رو به سوی قبر شریف پیامبر بودن مذهب ما و مذهب جمهور علماست. خفاجی در کتاب *نسیم الریاض* گفته است: رو به سوی قبر پیامبر ﷺ و پشت به قبله بودن مذهب شافعی و جمهور است (خفاجی، ۱۴۲۱ق، ج ۳ ص ۵۱۷). همین مطلب از ابوحنیفه نیز نقل شده است. ابن همام گفته است: آنچه از ابوحنیفه نقل شده که وی هنگام زیارت به سوی قبله می‌ایستاده مردود است؛ چراکه از ابن عمر منقول است که گفته است: سنت این است که [زائر] به سوی قبر نبی مکرم و پشت به قبله قرار بگیرد و این است نظر صحیح درباره مذهب ابوحنیفه. اما سخن کرمانی که گفته مذهب او بر خلاف این است، سخن قابل اعتنایی نیست؛ زیرا پیامبر خدا ﷺ بعد از وفاتش [مثل اینکه] زنده است و علم به زائر خود دارد؛ همان‌طور که آن حضرت در زمان زندگانی به زائرش توجه می‌کرد (امینی، ۱۴۱۶ق، ج ۵ ص ۱۹۹؛ همو، ۱۴۲۴ق، ص ۱۹۳. نیز سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۴، ص ۲۱۱).

علامه امینی در ادامه بیان خود در زمینه آداب زیارت عند الجمهور، شماره ۲۱ آداب را چنین توضیح می‌دهد: نباید زائر در زیارت صدای خود را بالا ببرد و نباید صدای خود را مخفی کند، بلکه اعتدال را رعایت کند و پایین آوردن صدا نزد پیامبر ﷺ ادب برای همگان است. قاضی عیاض با اسناد خود از ابن حمید نقل کرده است که گفت: ابو جعفر منصور،

خليفة عباسی، در مسجد رسول خدا ﷺ با مالک بن انس مناظره می‌کرد. مالک به او گفت: ای امیرالمؤمنین، صدايت را در این مسجد بالانبر؛ زیرا خداوند تعالی گروهی را تأديب نمود و فرمود: ﴿لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ﴾ (حجرات، ۲)؛ «صداهاي خود را فراتر از صداي پیامبر نکنید» و گروهی را ستود و فرمود: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ...﴾ (حجرات، ۳)؛ «آنها که صداهاي خود را نزد رسول خدا کوتاه می‌کنند» و گروهی را سرزنش کرد و فرمود: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنَ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ (حجرات، ۴)؛ «کسانی که تو را از پشت اتاق‌ها صدا می‌زنند بیشترشان معرفت و آگاهی [به حرمت و عظمت تو] ندارند».

چون که حرمت پیامبر ﷺ پس از وفات بسان حرمت او در دوران حیات است، منصور دوانیقی با شنیدن این سخن، برای زیارت خاضع شد و از مالک بن انس پرسید: آیا روی به قبله کنم و دعا کنم یا روی به رسول خدا ﷺ کنم؟ مالک گفت: چرا روی خود را از او برگردانی؟ در حالی که او وسیله تو و وسیله پدرم آدم عليه السلام به سوی خداوند متعال در روز قیامت می‌باشد، بلکه روی خود به سوی او کن و از او طلب شفاعت کن تا خداوند تو را شفاعت کند و بپذیرد؛ زیرا خداوند متعال فرمود: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا﴾ (نساء، ۶۴)؛ «و اگر این مخالفان هنگامی که به خود ستم می‌کردند (و فرمان‌های خدا را زیر پا می‌گذاشتند) به نزد تو می‌آمدند و از خدا طلب آمرزش می‌کردند و پیامبر هم برای آنها استغفار می‌کرد خدا را توبه پذیر و مهربان می‌یافتند».

(امینی، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۱۹۹؛ همو، ۱۴۲۴ق، ص ۱۹۳).

سید محسن امین نیز در این زمینه دیدگاه بسیاری از علمای اهل سنت را نقل کرده است؛ از جمله گوید: سخن قاضی عیاض در شفا را شمار زیادی از علما مانند مؤلف کتاب خلاصة الكلام، امام شُبکی در کتاب شفاء السقام فی زیارة خیر الأنام، سمهودی در خلاصة الوفا، علامه قسطلانی در المواهب اللدنیة و علامه ابن حجر در دو کتاب تحفة الزوار و الجوهر المنظم و همچنین بسیاری از ارباب مناسک در آداب زیارت پیامبر ﷺ بیان کرده‌اند. وی آن‌گاه دیدگاه ابن حجر در الجوهر المنظم را آورده است که وی گوید: روایت آن

از امام مالک با سند صحیح، و از علامه زرقانی در شرح المواهب، و ابن فهد با اسناد نیکو نقل شده و قاضی عیاض نیز در الشفاء با اسناد صحیحی که رجال آن ثقات^۱ هستند نقل نموده است. منظورش از آن رد بر کسانی است که کراهیت استقبال قبر را به مالک نسبت داده‌اند (امین، بی تا، ص ۲۵۴).

ایشان در ادامه استنادات خود به کلام اهل سنت مشروح کلام سمهودی را نقل کرده است که وی گفته است: این سخن مالک (درباره زیارت و توسل به نبی ﷺ و استقبال به سوی قبر هنگام دعا) و خطاب نمودن وی به ابوجعفر منصور (خلیفه عباسی) و تسلیم شدن منصور در برابر سخن مالک روشن می‌کند که حرمت رسول الله ﷺ بعد از مرگ همانند حرمتش در دوران حیات است و مالک به منصور خطاب توبیخ‌آمیز دارد و می‌گوید: چرا روی خود را از قبر پیامبر برگردانی؟! چون که او وسیله خدا برای خلق، و وسیله پدرشان آدم نبی الله است و لذا به منصور امر می‌کند به استقبال قبر پیامبر و شفاعت خواستن از او و ضامن می‌شود برای او شفاعت را و تصریح می‌کند بر حسن توسل و رجحان آن و استناد می‌کند به وسیله آیه ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ...﴾ بر اینکه این آیه شامل حال حیات و ممات پیامبر ﷺ است (امین، همان، ص ۲۵۵).

سمهودی در ادامه کلامش با نقد دیدگاه ابن تیمیه درباره عدم استحباب بلکه عدم مشروعیت توسل به نبی و هر فرد صالح بعد از مرگش گوید: ابن تیمیه با اینکه می‌گوید الدعاء مخ العبادة و مبنای وی در این مسئله بر پیروی کردن است، نه بدعت، از توسل پرهیز می‌نماید؛ اما همین شخص با آن همه ترس و واهمه از بدعت نسبت‌هایی به خداوند می‌دهد که لازمه آن عقیده به جسم دانستن خدای تعالی است و همچنین وی از تکفیر مسلمین و نسبت دادن آنها به شرک خودداری نمی‌کند.

سمهودی از ابوعبدالله محمد بن عبدالله بن حسین سامری حنبلی در کتاب المستوعب فی آداب زیارة النبی ﷺ نقل کرده است که قبر پیامبر را روبه روی خود، و قبله را پشت سر خود،

۱. ثقات کسانی‌اند که هرگز دروغ و وضع و جعل حدیث به آنها نسبت داده نشده است.

و منبر را در جانب راست قرار می‌داد و در دعای خود می‌گفت: «اللهم انك قلت في كتابك لنبيك ﷺ ولو انهم إذا ظلموا أنفسهم جاؤك...»؛ «و من نزد پیامبرت برای طلب بخشش آمده‌ام. از تو می‌خواهم من را ببخشایی، همچنان‌که اگر در دوران حیاتش کسی برای آمرزش خواهی نزد پیامرت می‌آمد، او را می‌آمرزیدی». سپس این دعا را بر زبان می‌راند: اللهم اني أتوجه إليك بنبيك ﷺ... (همان، ص ۲۵۵). او از بسیاری علمای مذاهب اربعه در کتاب‌های مناسکشان نیز نقل کرده که زائر هنگام زیارت رو به سوی قبر و پشت به قبله می‌کند.

وی از عیاض دو مطلب متفاوت نقل کرد: اول، طبق فتوای مالک، هنگامی که زائر به پیامبر سلام می‌دهد و دعا می‌کند لازم است به سوی قبر پیامبر بایستد، نه به سوی قبله. اما عیاض در روایت دیگری از صاحب مبسوط نقل کرده است که لازم نیست زائر نزد قبر برای دعا بایستد، بلکه سلام دهد و بگذرد. سمهودی بعد از نقل آن گوید: اما این نظر مخالف آن چیزی است که مالک در جواب منصور عباسی گفت و نیز مخالف آن مطلبی است که ابن المواز نقل نمود. طبق نقل وی به مالک گفته شد: آیا به نظر او هنگام وداع کعبه باید به پرده کعبه آویزان شود؟ مالک گفت: خیر، بلکه زائر باید بایستد و دعا نماید. باز به مالک گفته شد: آیا هنگام زیارت پیامبر هم چنین کند؟ گفت: آری.

سمهودی از ابراهیم حربی در مناسکش و از ابن یونس مالکی از ابن حبیب نقل کرد: برای زیارت پیامبر از طرف قبله رو به سمت قبر پیامبر بیا و نزدیک قبر سلام بده و درود فرست؛ در حالی که دارای آرامش و وقار هستی؛ زیرا آن حضرت ندایت را می‌شنود و ایستادن تو در محضرش را می‌داند.

همچنین گفته است: نووی از حافظ ابی موسی اصبهانی نقل کرده است: از ابتدایی‌ترین اموری که از مالک روایت شده این است که هر گاه کسی تصمیم می‌گیرد به سوی قبر نبی ﷺ برود رو به سوی قبر و پشت به قبله نماید و بر پیامبر درود و صلوات بفرستد.

وی همچنین بیان داشت: ابوالقاسم طلحة بن محمد در مسند ابی حنیفه با سند خود از ابی حنیفه روایت نمود که ایوب نمایی سختیانی نزدیک قبر نبی ﷺ آمد و قبله

را پشت سر گذاشت و رو به سوی قبر کرد و گریست. مجد لغوی نیز گفت: از امام جلیل ابی عبدالرحمان عبدالله بن مبارک روایت شده است که گفت: از ابوحنیفه شنیدم، می‌گفت: ایوب سختیانی مدینه آمد؛ در حالی که من نیز در مدینه بودم. دیدم وی پشت به قبله و رو به سمت قبر رسول الله ﷺ کرد و گریست. [ابوحنیفه بعد از نقل این سخن] در جایگاه یک فقیه قرار گرفت [یعنی کار وی را تأیید کرد].

ولی از ابی عبدالرحمان عبدالله بن مبارک نقل شده است: این سخن ابوحنیفه مخالف آن چیزی است که ابوليث سمرقندی در فتاوی خود ذکر کرده است؛ زیرا وی با توجه به حکایتی که حسن بن زیاد از ابی حنیفه نقل نموده، آورده است که سلام دهنده به پیامبر رو به قبله قرار می‌گیرد. سروجی حنفی نیز گفت: نظر ما این است که رو به سوی قبله بایستد. کرمانی الحنفی نیز گفت: جانب رأس مطهر پیامبر بین منبر و قبر رو به سوی قبله می‌ایستد. سمهودی بعد از نقل دیدگاه‌های علما (که ذکر شد) از سُبکی نقل کرده است که گفت: سخنی که از اکثر علما نقل شد نیکوست؛ چون با میت معامله زنده می‌شود و روشن است که انسان با فرد زنده هنگام سخن گفتن رو به رو می‌ایستد و این نکته قطعی و غیر قابل تردید است. وی از مطری نقل کرده است: مردم هنگامی که به بیت رسول الله ﷺ و حجرات همسرانش در کنار مسجد وارد می‌شوند برای سلام دادن رو به سوی قبر شریف نبی ﷺ کرده و پشت به قبله می‌نمایند؛ بنابر این استدبار قبله در این حالت مستحب است؛ همچنان که خطیب در خطبه نماز جمعه و عیدین و دیگر خطبه‌های مشروع پشت به قبله می‌نماید؛ همچنان که ابن عساکر در کتاب التحفه به این مطلب اشاره نموده است (امین، همان، ص ۲۶۳). وی در پایان سخن خویش گفته است: دیدگاه اصحاب ما یعنی شافعیه چنین است که زائر در سلام دادن به پیامبر و دعا و توسل به سمت حظیره (قبر شریف پیامبر) رو می‌کند (همان، ص ۲۵۵). طبق گفته وی، احمد بن حنبل نیز همین نظر را دارد (همان، ص ۲۶۲).

سید محسن امین در ادامه بیان دیدگاه‌های علمای اهل سنت سخن احمد بن زینی دحلان را از کتاب خلاصة الکلام نقل می‌کند که وی از علمای مناسک آورده است:

استقبال قبر شریف حضرت محمد ﷺ هنگام زیارت و دعا افضل از استقبال قبله است. از جمله آنها علامه محقق کمال بن همام است که گفته است: استقبال قبر شریف پیامبر افضل از استقبال قبله است؛ اما آنچه از امام ابی حنیفه نقل شده، مبنی بر اینکه استقبال قبله افضل است، این مطلب با سخن خود امام ابوحنیفه مردود است که در مسند خود از ابن عمر نقل نموده که استقبال قبر پیامبر مکرم (هنگام زیارت) و قرار دادن قبله در پشت سر سنت است و در این مطلب به کمال بن همام سبقت گرفته است ابن الجماعه (در کتاب منسک بزرگش)؛ زیرا ایشان استحباب استقبال قبر شریف را از امام ابی حنیفه نقل نموده و قول کرمانی را که گفته است ابوحنیفه به سوی قبله می ایستاد را رد کرده و گفته است این سخن درستی نیست.

امین از ابن حجر در الجوهر المنظم نقل می کند که وی گفته است: دلیل دیگری که برای استقبال قبر می توان آورد این است که به عقیده ما پیامبر ﷺ در قبر خود زنده است و از زائر خود آگاهی کامل دارد؛ همچنان که در زمان حیات سزاوار نبود زائر به او پشت کرده و به قبله روی آورد. پس هنگامی که زائر قبر شریف پیامبر را زیارت می کند باید چنین کند. او سپس سخن مالک به منصور را - که پیش تر آوردیم - شاهد آورده است. ابن حجر سپس گفته است علامه زرقانی در شرح مواهب گفته است: کتاب های مالکیه بیانگر استحباب دعا نزد قبر پیامبر است؛ در حالی که دعاکننده به سوی قبر پیامبر و پشت به قبله باشد. او سپس نظر امام ابی حنیفه و شافعی رحمهما و جمهور را در این زمینه نقل کرده، اما در ادامه کلامش گفته است: هر چند در دیدگاه امام احمد بین علمای مذهبش در این مسئله اختلاف وجود دارد، اما دیدگاه راجح نزد محققین آنها این است که به سوی قبر شریف بایستند؛ همانند بقیه مذاهب (همان، ص ۲۶۱).

اما رو کردن به سوی قبر پیامبر هنگام دعا به دلیل آیه شریفه ﴿فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ رَجْهُ اللَّهِ...﴾ بلامانع است، بلکه این کار به دلیل تبرک جستن رجحان دارد؛ زیرا پیامبر کسی است که توسل و شفاعت و استجاب دعا نزدیک وی امید است مورد قبول واقع شود.

رجحان و برتری آن نیز تاکنون روشن شد؛ همچنان که سخن امام مالک به منصور - که در فصل توسل گذشت - به آن دلالت می‌کند؛ چرا که در آن سخن آمده بود استقبال پیامبر ﷺ افضل از استقبال قبله یا مساوی با آن است. این مطلب با این مطلب کلی که قبله افضل جهات است، منافات ندارد؛ زیرا هر عامی تخصیص می‌خورد و هر مطلقى قید می‌خورد.

دیدگاه علما در استقبال قبله هنگام زیارت غیر معصومان

مجلسی روایتی از محمد بن اسماعیل بن بزيع آورده است که وی از امام رضا علیه السلام نقل کرد: هر کس کنار قبر برادر مؤمن بیاید - از هر طرف که باشد - دست خود را [بر قبر] بگذارد و هفت مرتبه سوره قدر را بخواند، از فرع اکبر در امان خواهد بود (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۱۰۴). مجلسی ضمن صحیح دانستن این روایت می‌گوید: از ظاهر این حدیث برمی‌آید که استقبال قبله در زیارت مؤمن شرط نیست؛ البته منافاتی با فضیلت آن نیز ندارد؛ چنان که غیر این روایت به آن دلالت دارد. (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۲۸۳ - ۲۸۴؛ ابن قولویه، ۱۴۵۶ق، ص ۳۲۰).

مجلسی روایت مربوط به زیارت قبر عباس، عموی پیامبر، را نقل می‌کند و می‌گوید: از ظاهر این روایت به دست می‌آید که در کنار قبر عباس از هر طرف بایستد جایز است [یعنی نیازی به استقبال قبله نیست]؛ اما در ادامه می‌گوید: ظاهر سخن اصحاب و ظاهر عملشان نشان می‌دهد در هنگام زیارت غیر معصوم سزاوار این است که انسان رو به سوی قبله بایستد و سزاوار نیست به سوی قبر آن شخص مؤمن بایستد. البته در این باره تصریحی به لزوم استقبال وجود ندارد. بلی، در روایاتی که به صورت مطلق در زیارت مؤمنین وارد شده به استحباب استقبال قبله روایت وارد شده است؛ چنان که خواهد آمد؛ لکن بعید نیست گفته شود آنها (ظاهراً کسانی که مرتبط با پیامبر و ائمه علیهم السلام هستند) همان طور که به وسیله این زیارات از دیگر مؤمنان متمایز هستند که به صورت خطاب به آنها زیارت خوانده می‌شود، چه بسا تمایز دیگرشان این است که می‌شود هنگام زیارت رو به سوی آنها کرد؛ همان طور که در هنگام صحبت با کسی رویه همگان این چنین است. البته روایتی هم

داریم که هنگام زیارت یکی از منسوبین به خاندان پیامبر امر به استقبال قبله شده است؛ مانند روایت ناحیه مقدسه که در آن امر شده است به استقبال قبله هنگام زیارت حضرت علی بن حسین علیه السلام. بنابر این جایی که روایت خاصی نباشد در استقبال و عدم آن، قول به تخییر اظهر است (مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۸، ص ۲۷۹).

نتیجه‌گیری

در این مقاله، دیدگاه اندیشمندان شیعه و سنی درباره استقبال قبله یا قبر مزور در زمان زیارت را بررسی کردیم. روشن شد که هرچند روایات معدودی درباره استقبال قبله وجود دارد، اکثر علمای شیعه و سنی استقبال قبر را در آداب زیارت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دارای رجحان دانسته‌اند. همین نظر را علمای شیعه درباره زیارت ائمه اطهار علیهم السلام دارند؛ اما در زیارت غیرمعصومان از خاندان عصمت (مثل فاطمه بنت اسد و فاطمه معصومه علیهما السلام) و همچنین زیارت قبور مؤمنان و صالحان، بهتر است زائر هنگام زیارت رو به سوی قبله کند.

منابع

* قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

۱. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۶۷ش)، إقبال الأعمال، تهران، دار الکتب الإسلامية، طبع النشر.
۲. ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶ق)، کامل الزیارات، نجف اشرف، انتشارات المرتضویة.
۳. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق)، المزار الكبير، تحقیق جواد القیومی الأصفهانی، نشر قیوم.
۴. امین، سید محسن (بی تا)، کشف الارتیاب فی اتباع محمد بن عبد الوهاب، دار الکتب الاسلامیه.
۵. امینی، عبد الحسین (۱۴۱۶ق)، الغدير فی الكتاب و السنة و الادب، قم، نشر مرکز الغدير.
۶. -----، (۱۴۲۴ق)، أدب الزائر لمن یمّم الحائر، تحقیق حسینی، نجاح جابر، بیروت، نشر مؤسسة البلاغ.
۷. بصری بحرانی، زین الدین، محمد امین (۱۴۱۳ق)، کلمة التقوی، ج ۳، قم، سید جواد وداعی.
۸. خفاجی، احمد بن محمد (۱۴۲۱ق، ۲۰۰۱م)، نسیم الریاض فی شرح شفاء القاضی عیاض، تصحیح محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه.

٩. سمهودى، نورالدين على بن احمد، (٢٠٠٦م)، وفاء الوفا باخبار دار المصطفى ﷺ، به كوشش خالد عبدالغنى، بيروت، دار الكتب العلميه.
١٠. شهيد اول، محمد بن مكى (١٤١٠ق)، المزار فى كيفية زيارات النبى والأئمة، قم، مدرسه امام مهدي.
١١. ----- (١٤١٧ق)، الدروس الشرعية فى فقه الإمامية، ج٢، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
١٢. شيخ صدوق، محمد بن على (١٤١٣ق)، كتاب من لا يحضره الفقيه، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين.
١٣. طوسى، محمد بن حسن (١٤٠٧ق)، تهذيب الأحكام (تحقيق خراسان)، تصحيح حسن الموسوى، خراسان، تهران، دار الكتب الإسلاميه.
١٤. فاضل لنكرانى، محمد (١٣٨٢ش)، مناسك حج، قم، نشر دفتر آيت الله العظمى فاضل لنكرانى.
١٥. كربلايى، جواد بن عباس (بى تا)، الأنوار الساطعة فى شرح الزيارة الجامعة، تحقيق محسن اسدى، قم، دارالحديث.
١٦. كفعمى، إبراهيم بن على (١٤٠٥ق)، المصباح، (جنة الأمان الواقية)، قم، منشورات الرضى.
١٧. كلينى، محمد بن يعقوب (١٣٨٩ق)، الكافى، تحقيق على اكبر غفارى، ج٢، تهران، دار الكتب الإسلاميه.
١٨. مجلسى، محمد باقر (١٤١٢ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار ﷺ، تحقيق و نشر: دار إحياء التراث، بيروت.
١٩. ----- (١٤٢٣ق) زاد المعاد، مفتاح الجنان، تحقيق و تصحيح علاء الدين اعلمى، بيروت، مؤسسة الأعلمى للمطبوعات.
٢٠. ----- (١٤٠٦ق)، ملاذ الأخيار فى فهم تهذيب الأخبار، تحقيق و تصحيح مهدي رجائى، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى.

